

the book seems to have been written with footnotes in mind, as Andrade often refers to authors without even mentioning the name, which is only given in the endnote. One feature of the book is very common in academic publications these days: maybe the book is 'as exciting, dramatic, and engaging as a novel,' as the cover text states. But why does it need to be? The climactic structure of the writing is perhaps well-suited for fiction, but for scholarly non-fiction, a more compact style would avoid the risk of misleading the reader (pp. 193-195 are a good example of that problem).

None of these minor problems (questions of taste perhaps?) should stand in the way of appraising the book for what it is: a major achievement in the field of world military history of the 10th to the 19th century, bristling with critical summaries, sharp observations, and fresh ideas.

Felix Siegmund, Ruhr-Universität Bochum

Martijn Lak, *Tot elkaar veroordeeld. De Nederlands-Duitse economische betrekkingen tussen 1945-1957* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015) 293 p. ISBN 978-90-8704-547-0

Het voorliggende boek is de Nederlandse handelseditie van het Engelstalige proefschrift waarop de auteur in 2011 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam promoveerde. Centraal staat de vraag naar de ontwikkeling van de Nederlands-Duitse economische betrekkingen en de gevolgen daarvan voor de politieke verhoudingen tussen beide landen van het eind van de Tweede Wereldoorlog tot 1957. Dit is een belangrijk onderzoeksveld waarmee Lak een lacune vult, want ondanks het feit dat in heden en verleden steeds weer het belang van de economische betrekkingen tussen beide landen wordt beklemtoond, een diepergaande studie naar het herstel daarvan na 1945 ontbrak tot nog toe. Positief is bovendien dat de auteur zeer veel materiaal, zowel primaire bronnen als secundaire literatuur, bij zijn onderzoek heeft betrokken. Zijn studie biedt aldus een goede insteek voor een ieder die zich voor de Duits-Nederlandse betrekkingen in de onderzochte periode interesseert.

Ook de hoofdlijnen zijn duidelijk: Nederland werd in zijn houding ten opzichte van Duitsland in de eerste naoorlogse jaren heen en weer geslingerd tussen gevoel en verstand. Het gevoel wees begrijpelijkerwijs in de richting van distantie ten opzichte van de voormalige vijand; het verstand daarentegen wist dat zonder herstel van Duitsland een Nederlandse wederopbouw een illusie moest blijven. Het gevolg was een ambivalente politiek, waarbij het verstand echter al snel de toon aangaf en Nederland op economisch gebied aanstuurde op het doen herleven van

de vroegere hechte band. Eenvoudig was dat niet, omdat Den Haag op het internationaal-politieke toneel slechts een kleine speler was en Nederland moest afwachten hoe de Europese en Duitse kaarten na 1945 geschud werden. Vanaf het moment dat in 1947/48 de Duitse deling onafwendbaar werd, kreeg ook de Nederlandse Duitslandpolitiek duidelijker contouren. Integratie van Duitsland in de westerse samenwerking werd het alfa en omega van de Nederlandse politiek ten opzichte van de voormalige vijand. Dat verhaal is niet nieuw en al verschillende keren beschreven, maar Lak vult het aan met verdiepende beschouwingen over verschillende terreinen: o.a. over het probleem van de Nederlandse kapitaalbelangen in Duitsland, over de zgn. Trustmaatschappij die in de moeilijke eerste naoorlogse jaren de taak had in het Nederlandse belang aan te sturen op alles wat de economische relatie zou kunnen verbeteren en over de deelname aan de intern-Duitse Rijnvaart waar Nederland eerst de Geallieerden en later de Bondsrepubliek tegenover zich vond. Stuk voor stuk lezenswaardige deelbeschouwingen.

Ondanks deze positieve waardering is ook kritiek op zijn plaats. Allereerst wordt nergens duidelijk gemaakt waarom 1957 het eindpunt van het onderzoek vormt. Zeker, dat was het jaar van de oprichting van de EEG, maar die wordt nergens genoemd en in een onderzoek naar de economische betrekkingen tot dat jaar had een beschouwing over de weg naar de verdragen van Rome niet mogen ontbreken. Enigszins storend zijn ook de vele herhalingen per hoofdstuk, hoewel men daarin nog het voordeel zou kunnen zien dat de hoofdstukken goed apart gelezen kunnen worden. Een belangrijkere kritiek is dat de hoofdvraag van het onderzoek eigenlijk niet te beantwoorden is. In de inleiding spreekt Lak de voor de hand liggende verwachting uit dat de economische relaties een vitale factor zijn geweest voor de naoorlogse betrekkingen en stelt vervolgens de vraag 'of die economische relaties ook als *de* factor kunnen worden gezien, of dat de relaties tussen Bonn en Den Haag tevens gevormd werden door een complex samenspel van economische, politieke en internationale ontwikkelingen' (p. 23). Nog afgezien van het feit dat internationale betrekkingen altijd door een complex aantal factoren worden bepaald, het onderlinge gewicht daarvan is zeker niet te bepalen wanneer vrijwel alleen onderzoek naar de economische relatie wordt gedaan. Overtuigender zou zijn geweest wanneer Lak duidelijk had gemaakt dat het vraagstuk van economisch herstel en van internationale veiligheid in de opkomende Koude Oorlog onlosmakelijk met elkaar verweven waren en dat daarom het zoeken naar *de* factor weinig resultaat kan opleveren. Wanneer men toch van één factor wil spreken, dan is dat het streven naar integratie van de Bondsrepubliek in de Europese en Atlantische samenwerking: dat was goed voor de economie van alle betrokken landen, maakte een gecontroleerde Duitse wederopbouw mogelijk, versterkte de Europese veiligheid in de doorzettende Koude Oorlog,

verhinderde Duits-Russische toenadering en bood ook nog eens een kader voor de opbouw van een West-Duitse democratie.

Het was ook in dit kader dat de bilaterale betrekkingen zich ontwikkelden. Daarbij was het zeker zo dat de snelheid waarmee op economisch en internationaal-politiek gebied de relaties hersteld werden veel groter was. Hier domineerde het verstand, terwijl de bilaterale normalisering meer door terughoudende gevoelens werd gekenmerkt. Lak overdrijft echter schromelijk wanneer hij steeds spreekt van Nederlandse haat jegens de Moffen, van wraakgevoelens en dat de Nederlandse politici veelvuldig 'hoogst beledigend' optraden ten opzichte van de oosterburen (p. 248). Natuurlijk, de bezettingstijd bleef een gevoelig punt, maar Lak gaat met zijn kritiek op het Nederlandse gedrag en zijn waardering voor de Duitse gesprekspartners die daar niet boos op reageerden, veel te ver. Juister was het geweest erop te wijzen dat hier twee landen naar elkaar keken, waarbij het ene land niet kon vergeten wat het andere land in het recente verleden had gedaan, terwijl het andere land dat verleden nu juist graag wilde laten rusten. Dat dit tot spanningen en misverstanden leidt, is begrijpelijk en geen reden om decennia later de moralistische wijsvinger ten opzichte van Nederland te heffen.

Resumerend: Lak laat op enkele deelgebieden goede resultaten zien, maar schiet tekort in zijn overkoepelende vraagstellingen en analyses.

Friso Wielenga, Zentrum für Niederlande-Studien, Westfälische Wilhelms-Universität Münster

Regina Grüter, *Strijd om gerechtigheid. Joodse verzekeringstegoeden en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2016) 384 p. ISBN 978-90-8953-668-6

Historici beschrijven meestal de emotionele, culturele en politieke aspecten van het historisch onrecht. Ze hebben weinig oog voor de ingewikkelde administratieve en juridische processen die aan het ontstaan daarvan ten grondslag liggen. Dat veranderde midden jaren 90 van de vorige eeuw, toen historici door de Nederlandse regering werden ingezet om het juridisch onrecht te onderzoeken dat de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog was aangedaan. Pionierswerk op dit gebied werd verricht door Gerard Aalders, en zijn werk stond in de schijnwerpers door de activiteiten van Amerikaanse politici, financiële toezichthouders en het Joods Wereldcongres. Deze beweging, die bekend staat als de *Restitution Movement*, zette de kwestie van onbetaalde Joodse tegoeden op de politieke agenda en is het onderwerp van *Strijd om de gerechtigheid* van Regina Grüter.

In 2000 sloten vertegenwoordigers van de Nederlands-Joodse gemeenschap